

העברית שלנו

חלומות באספמיא או 'châteaux en Espagne'?

אריה אולמן

מאמר זה מציג את השתלשלות הביטוי 'חלום/חלומות באספמיה' בתרבות העברית ובלשונות אירופה מימות התלמוד עד ימינו. במשך השנים נוצר גם הביטוי 'מגדלים באספמיה', שנולד מהתמזגות שני מבנים בעלי משמעות דומה: 'מגדלים פורחים' ו'חלומות באספמיה'.

הביטוי 'חלום באספמיה' מובן לכול: דברים בלתי מציאותיים, חזיונות-שווא. הוא רווח בעברית הכתובה והמדוברת של המאה העשרים. בספר **לשון ראשון**² הצירוף הזה מובא עם ציון המקור שלו במסכת נידה דף ל ע"ב: 'אדם ישן כאן ורואה חלום באספמיא'. **ניבון אריאל**³ מביא את הביטוי הזה ומסביר אותו כ'חלומות על דברים שאין להם ביסוס'. כדי להסביר את הקונוטציה החיובית של הביטוי, הוא מביא את ההקשר הרחב של מקורו בתלמוד הבבלי: 'שהרי אדם ישן כאן ורואה חלום באספמיא. ואין לך ימים שאדם שרוי בטובה יותר מאותן הימים'. אבל ההקשר המלא יכול להסתיים גם במילה 'אספמיא'.

צ' שרפשטיין⁴ מביא את הביטוי ללא הסבר; כך עושה גם סטוצ'קוב.⁵ **אוצר הלשון העברית**⁶ מייחס לו משמעות של 'דבר שווא רחוק מן המציאות'; אבן-שושן⁷ מגדיר אותו כך: 'רואה חלום באספמיא - חולם על דברים רחוקים ובלתי-מציאותיים'. שניהם מציינים את מקורו במסכת נידה. בספר הקלסי **אוצר פתגמים מקבילים**⁸, במהדורתו הראשונה, מובא ביטוי אנגלי: to build castles in the air - 'לבנות מצודות באוויר'. כהתאמה שלו נמצא לידו הביטוי שלנו: 'רָאָה

ד"ר אריה אולמן סיים את לימודיו באוניברסיטת בר אילן. ריכז את הוראת העברית באוניברסיטה הממלכתית של מוסקבה. מרצה במכללת 'אחוה'. תחומי המחקר שלו: לשון חז"ל, סמנטיקה מבנית ודיאכרונית, התפתחות הסגנון בטקסטים היהודיים הקלאסיים.

- 1 עבודה זו נעשתה בעזרת מאגר הספרות החדשה של האקדמיה ללשון העברית ובהדרכתו של דורון רובינשטיין. תודה רבה לו מכל הלב על עזרתו האדיבה.
- 2 אבניאון א', **לשון ראשון**. איתאב, תשס"ב, עמ' 240.
- 3 פרוכטמן מ', בן-נתן א', שני נ', **ניבון אריאל**. קוראים, תשס"א, עמ' 194-195.
- 4 שרפשטיין צ', **אוצר המילים והניבים**. תל-אביב: שילה, תשכ"ד, עמ' 110א.
- 5 סטוצ'קוב נ', **אוצר השפה העברית**. ניו-יורק, תשכ"ח, עמ' 396א.
- 6 כנעני י', **אוצר הלשון העברית**, כרך 4. ירושלים - תל-אביב: מסדה, תשכ"ב, עמ' 1301א.
- 7 אבן-שושן א', **המלון החדש**. ירושלים: קריית ספר, תשמ"ח, עמ' 67א.
- 8 כהן י', **אוצר פתגמים מקבילים**. תל-אביב: דביר, תשי"ד, עמ' 4

חלומות באספמיא, עם ציון מקורו התלמודי. אבל בניבונים של דוידזון,⁹ רבין-רדי,¹⁰ לבנוני,¹¹ כהן¹² ופרוכטמן¹³ הביטוי שלנו לא מוזכר. לא מביאים את מטבע הלשון הזה גם מילונים רבים, למשל מילון בן-יהודה,¹⁴ מילון של גרזובסקי¹⁵ ורב-מילים.¹⁶ אם כן, מטבע הלשון הזה נראה מובן למילונאים של המאה העשרים. אבל אנחנו נראה עוד מעט שתולדותיו אינן כל כך פשוטות. תלמוד בבלי אומר במסכת נידה, דף ל ע"ב:

ו'נר דלוק ומונח על ראשו [של תינוק בבטן אמו] וצופה ומביט מסוף העולם עד סופו, שנאמר 'בהלו נרו עלי ראשי לאורו אלך חשך' (איוב כ"ט: ג). ואל תתמה, שהרי אדם ישן כאן ורואה חלום באספמיא. ואין לך ימים שאדם שרוי בטובה יותר מאותן הימים'.

פירוש הביטוי 'רואה חלום באספמיא' בסוגיה הזאת - מילולי: אדם רואה בחלום דברים שנמצאים רחוק ממנו. אספמיא/אספניא היא Hispania, דהיינו ספרד,¹⁷ והיא הייתה בעולם התלמודי סמל למקום המרוחק ביותר: 'אמר ר' יהודה: לא אמרו שלש שנים [לחזקה] אלא כדי שיהא באספניא, יחזיק שנה וילכו ויודיעהו שנה ויבואו שנה אחרת' (משנה בבא בתרא ג:ב); 'כל היושב ומשמש אפילו עושין לו כשפים באספמיא, באין עליו' (בבלי ברכות סב ע"א).

בספרות ימי הביניים הביטוי שלנו משמש רק כציטוט ממסכת נידה. הווריאנט הראשון שלו הופיע בשפה העברית בשנת 1808: 'לפנות כל מחשבתו לאותו עניין שהוא עסוק בו עכשיו בלבד, שלא יהא עומד כאן ומחשב באספמיא'¹⁸ - שלא יחשוב על דברים מופלגים. בשנת 1870 המשמעות הראשונה הזאת עדיין עומדת בעינה: 'וכמו שניסה [תלמיד] בקטנותו להיות "הוא בכלנו ולבו בכרכמיש" כן ישאר בגדלו 'אדם ישן כאן ורואה חלום באספמיא'¹⁹ - יהיה מפוזר, בלתי מרוכז בעיסוקו הנוכחי וחושב על דברים רחוקים.

אבל לקראת סוף המאה התשע-עשרה משמעות הצירוף מתחילה להשתנות. המשורר י"ל גורדון עצמו כותב בשנת 1881 בתיאור העתיד הזוהר: 'וגם אני ואתה נשב תחת גפנו ותאנתנו ונשחק בליותן ונראה חלומות באספמיא'.²⁰ כאן רואים אנחנו מעבר ממשמעות 'מחשבות על דברים רחוקים' למשמעות חדשה: 'מחשבות על דברים בלתי מציאותיים'.

גם י"ל פרץ משתמש באותה משמעות-מעבר בכתביו העבריים בשנת 1896: 'אשתי האהובה, כאשר אני סוגר את עיני, נדמה לי שאני ישן בבית ורואה חלום באספמיא. כי באמת, איך יעלה על הדעת שכבד-פה ובטלן כמוני, שאיננו מכיר היטב בצורת מטבע, יסע במסילת-הברזל ויפליג

9 דוידזון י', אוצר המשלים והפתגמים מספרות ימי הביניים. ירושלים: מוסד הרב קוק, תשי"ז.
 10 רבין ח', רדי צ', אוצר המילים. ירושלים: קרית ספר, תשנ"ח.
 11 לבנוני מ', לכסיקון עברי לניבים ולמטבעות לשון. ירושלים: ש' זק, תש"ן.
 12 כהן ט', ניבון עברי חדש. תל-אביב: יבנה, תשנ"ז.
 13 פרוכטמן מ', מדברים בקלישאות. קוראים, תשס"ב.
 14 בן-יהודה א', מילון הלשון העברית הישנה והחדשה, ירושלים, 1908 - 1947
 15 גרזובסקי י', מילון השפה העברית. תל-אביב: דביר, תרצ"ח.
 16 שויקה י', רב-מילים. מט"ח, תשנ"ז.
 17 אברמסון ש', 'אספמיא שבספרד'. סיני סט (תשל"א), עמ' 42-44.
 18 לפין מ"מ, חשבון הנפש 2. לעמבערג תקס"ט, עמ' 33א.
 19 גורדון י"ל, שני ימים ולילה אחד בבית מלון אורחים. אודיסה, תר"ל. מצוטט על-פי כתיב יהודה ילב גורדון. פרוזה. תל-אביב: דביר, תש"ד, עמ' יד עמודה א.
 20 גורדון י"ל, 'צלוחית של פליטון'. המליץ טז (11 ינואר 1881 לפי הלוח הגרגוריאני), עמ' 817.

באניה, וילך למדינת-הים!²¹ מחשבה על נסיעה לאמריקה בשביל בן-עיירה היא חלום על הדבר הרחוק ביותר וגם חלום בלתי-מציאותי: לא כל אחד מהאנשים, שלא יצאו בחייהם מחוץ לעיירה שלהם, יהיה מסוגל להתמודד עם השגת המסמכים הדרושים, נסיעה ברכבת, הפלגה בספינה והסתגלות למדינה זרה.

בשנת 1914 ברנר מכניס את מטבע-הלשון הזה בכתביו במשמעות-המעבר: 'שלמה הקטן בעצמו יושב כאן, בפרק ששי, ורואה חלום באספמיא, ממש כמו הרשלי בילדותו ובנימין השלישי בגדולתו'.²² שלמה הקטן, גיבורו של הסיפור האוטוביוגרפי של מנדלי מוכר ספרים, בימים ההם, חולם על דברים מופלגים ועל מסעות רחוקים, שדומים למסעות בנימין השלישי מאת אותו מחבר.

ממציא המשמעות המודרנית הוא כנראה ש"י עגנון - הידוע כרב-סגנון. בשנת 1917 הוא כתב שהשדכנים 'מבטיחים, איש לפי דרכו, חלום באספמיא'.²³ ידוע שהשדכנים מבטיחים למחותנים המיועדים הררי זהב ונחלי אפרסמון, דברים לא מציאותיים. אחרי עגנון - ובזכות כשרונו הרב - המשמעות החדשה של הביטוי שלנו פורשת כנפיים בספרות ישראל, כך שחיים הזו בשנת 1955 כותב משפט שהוא כמעט הגדרה מילונית: 'עת לראות חלום באספמיא ועת לראות דבר כהווייתו כאן'.²⁴ ויטנברג במילונו²⁵ מסביר את הביטוי כ'חלומות שווא' ומתרגם pipe dreams. אבל הקביעה המילונית הראשונה של המשמעות המחודשת באה כבר בשנת 1938. מהעיון בקביעה הזאת נתחיל אנחנו פרק אחר בהיסטוריה של הביטוי 'חלומות באספמיא'.

קויפמן במילונו הדו-לשוני²⁶ מביא את הצירוף 'חלום באספמיא' ומתרגם אותו באופן מפתיע... Castles in Spain. כך עושה בעקבותיו גם אלקלעי במילון עברי-אנגלי שלם:²⁷ הוא מתרגם 'ראה חלומות באספמיא' בצירוף to see castles in the air וגם to see castles in Spain. מנין הופיעה במטבע הלשון האנגלי מקבילה לציון המקום התלמודי?

'מצודות [או: מבצרים] באוויר' הוא ביטוי ידוע בהרבה שפות אירופאיות, מאנגלית במערב ועד רוסית במזרח, ואפשר להניח שמקור מטבע-הלשון הזה הוא עממי: 'בנייה באוויר' היא סמל טבעי לפעולה בלתי מבוססת וחסרת סיכוי להצלחה. ניתן למצוא את המקור הספרותי של הביטוי הזה בכתבי המחזאי הרומאי פלאוטוס (184-254 לפנה"ס), בקומדיה שלו 'Asinaria': in aere piscari (לדוג דגים באוויר). אוגוסטינוס (354-430), מאבות הכנסייה, כותב בשתי דרשות שלו על 'בונים באוויר': ne subtracto fundamento rei gestae, quasi in aere quaeratis: aedificare²⁸ [כדי שלא תחקרו כבונים באוויר כשיסוד המעשה משוך מתחתכם]; ne subtracto fundamento in aere uelle aedificare videamur²⁹ [כדי שזה לא ייראה כאילו אנחנו בונים באוויר והבסיס משוך מתחתנו]. דרשות אוגוסטינוס היו ידועות בעולם הנוצרי, ומהם נפוץ מטבע הלשון הזה בשפות האירופיות.

21 פרץ י"ל, 'האשה מרת חנה'. הצפירה, 1896. מצוטט על-פי כל כתבי י"ל פרץ, ג:א, עמ' קסד.
 22 ברנר י"ח, 'הערכת עצמנו'. רביבים ה (תרע"ד), עמ' 107.
 23 עגנון ש"י, 'מחמת המציק'. העוגן, ב, עורך יעקב כהן, ורשה תרע"ח, עמ' 82.
 24 הזו ח', צל הפוך. תל-אביב, תשט"ו.
 25 ויטנברג מ', מילון עברי-אנגלי, ירושלים: ידע, תשל"ה, עמ' 405ב.
 26 אבן-שמואל קופמן י', מילון אנגלי-עברי. תל-אביב: דביר, 1938, עמ' 124א.
 27 אלקלעי ר', מילון עברי-אנגלי שלם, תל-אביב: מסדה, תש"ך, עמ' 132, 765.

28 Augustinus, Sermo II.

29 Augustinus, Sermo VIII.

עתה עלינו לחקור כיצד חדר למבנה הסמנטי הזה שמה של ארץ ספרד. כך אומר מילון אוקספורד: Castle in Spain [=French. château en Espagne] is found 1400-1600, and occasionally as a Gallicism in modern writers. [As to the French faire des châteaux en Espagne (found in 13th c.); since it varied with châteaux en Asie, en Albanie, it appears that the phrase at bottom meant only to build castles in a foreign country where one had no standing-ground, Spain being finally taken as the nearest Moorish country to Christendom, or perhaps with some reference to the arms of Castile.]³⁰

נעמיק יותר ונעקוב אחרי הביטוי הצרפתי:

Fig. Faire, bâtir des châteaux en Espagne: échafauder des projets chimériques, utopiques. (Loc. créée au temps des Chansons de Geste, dans lesquelles les chevaliers recevaient en fief des châteaux en Espagne, qu'ils devaient d'abord attaquer et prendre).³¹

[לעשות, לבנות מצודות בספרד: להקים פרויקטים חסרי בסיס, אוטופיים. (הביטוי נוצר בזמן האפוס האבירי הביניימי Chansons de Geste, אשר בו קיבלו האבירים לנחלה ארמונות בספרד שטרם נכבשו ונלקחו)].

משערים שהביטוי נוצר בעקבות המסע הצבאי של אנרי, דוכס בורגונדיה, לספרד המוסלמית בשנת 1095. הוא בא לעזרת אלפונסו השישי, מלך קסטיליה, והלה העניק לו אדמות המיועדות לבניית המצודות, אבל קשה היה לבנותן: מוסלמים איימו על הנחלה החדשה. רוב המצודות נשאו 'באוויר', בחלומות ובדמיונות.³² ספרד הייתה הקצה המערבי של העולם הנוצרי, ולכן מלחמות בספרד ובנייה בספרד נתפסו כמאורעות בסוף העולם, במדינה רחוקה ביותר. המרחק הגאוגרפי נעשה מטפורה למרחק המעשי, ומעשה בקצה העולם נעשה סמל למעשה רחוק מן המציאות. תהליך דומה חל גם בתולדות הביטוי העברי.

ראוי לציין שבזמן האחרון הקשר הסמנטי בין שני הביטויים כבר לא נתפס כמובן מאליו. בספר הביטויים המקיף³³ הדו-לשוני נמצאת קבוצת ביטויים עבריים ואנגליים שמציינים חזיונות-שווא. ביניהם אנחנו פוגשים בחלק העברי 'חלומות/אספמיה', 'מגדלים פורחים' ועוד, ובחלק האנגלי, בין השאר - build castles in the air וגם build castles in Spain - אך ללא התאמה ישירה ביניהם.

העניין יסתבך אם נסתכל במילון דו-לשוני גדול ובעל מוניטין, במילון של אלקלעי.³⁴ הוא מביא את הביטוי האנגלי castles in the air ומתרגם אותו כ-'מגדלים פורחים, חלומות'. ולידו עומד גם הצירוף castles in Spain המתורגם... כ'מגדלים באספמיה'! מטבע הלשון הצרפתי chateaux en Espagne שהזכרנו משמש גם באנגלית, ואלקלעי במילון³⁵ מתרגם אותו גם כן

30 Oxford English Dictionary, on-line edition, 2004.

31 Robert P., *Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française*. Paris, 1953, p. 727a.

32 Rat M., *Dictionnaire des locutions françaises*. Paris, 1957, 90-91.

33 סבניה-גבריאל נ', *ספר הביטויים המקיף*. תל-אביב: יבנה, תשס"ד, עמ' 296.

34 Alcalay R., *The Complete English-Hebrew Dictionary*. Tel-Aviv, Jerusalem: Masada, 1962, p. 569.

35 Alcalay R., *The Complete English-Hebrew Dictionary*. Tel-Aviv, Jerusalem: Masada, 1962, p. 619.

כ'מגדלים באספמיא'. מה הכריח את אלקלעי לבחור בתרגום כמעט מילולי ולהעדיפו על פני הביטוי הרווח 'חלומות באספמיא'? בניית 'מגדלים באספמיא' במילון הזה מוזרה עוד יותר לאור העובדה שהצירוף הזה לא נמצא בשום מילון אחר מהמוזכרים לעיל. הוא מתועד רק במילון העברי-אנגלי³⁶ של אלקלעי ובמילון עברי שלם, שמחברו גם הוא ראובן אלקלעי.³⁷ שם הוא מסביר אותו כך: 'דמיונות שווא, דברים שאין בהם ממש, דברים הרחוקים מן המציאות, גמל פורח באויר'. משם כנראה הגיע הביטוי הזה למילון ספיר³⁸ במשמעות 'דמיונות שווא, דברים שאין בהם ממש' - כהגדרת אלקלעי.

אפשר להניח שהביטוי החדש נולד מהתמזגות שני מבנים בעלי משמעות דומה: 'מגדלים פורחים' ו'חלומות באספמיה'. אפילו ללא תרגום מאנגלית ניתן להצליב אותם ולקבל דרך משחק הלשון הזה צירוף חדש: 'מגדלים באספמיה'. וכאשר נוכחים לדעת שההמצאה הזאת היא התאמה מבנית וסמנטית מלאה של הביטוי האנגלי והצרפתי, יכולים אנחנו לתפוס אותה על סמך זה כיחידה בעלת זכות קיום ככל יחידות לשון אחרות באוצר המילים של הלשון העברית.

36 אלקלעי ר', מילון עברי-אנגלי שלם, תל-אביב: מסדה, תש"ך, עמ' 1180.
 37 אלקלעי ר', מילון עברי שלם. רמת-גן: מסדה, תש"ל, כרך ב, עמ' 744.
 38 אבניאון א', מילון ספיר אנציקלופדי. איתאב: תשנ"ח, עמ' 1284א.